

CUERA 1974

ANNADA XX

2. CUDISCHET

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Emissiun 138, 139, 140, 141

Stampa Romontscha Mustér

CASTI DIL MUNT SOGN GIERI

DE DERSCHADERS E DERTGIRAS — DE Malfatgs e de Pitgiras,
da *Donat Cadruvi*, Glion

Mesjamna, ils 27 de fevver 1974, dallas 10.20—10.50 h: *Emissiun*
Vendergis, igl 1 de mars 1974, dallas 14.30—15.00 h: *Repetiziun*

LA BASELGIA DA MISTAIL, SIA ISTORGIA D E IMPURTANZA SCU
MONUMAINT ARTISTIC, da *Franz Capeder*, Salouf

Mesjamna, ils 20 de mars 1974, dallas 10.20—10.50 h: *Emissiun*
Gliendisdis, ils 25 de mars 1974, dallas 14.30—15.00 h: *Repetiziun*

ILS 4 CASTIALS DE VUORZ —PERDETGAS DE TEMPS VARGAI,
da *Risch e Giaronas Cadonau*, Vuorz

Mesjamna, ils 27 de mars 1974, dallas 10.20—10.50 h: *Emissiun*
Vendergis, ils 29 de mars 1974, dallas 14.30—15.00 h: *Repetiziun*

Sin via

Treis contribuziuns de tema pulit different porscha quest numer de Gasetta Radioscola al lectur scolastic. Ellas deigien survir de preparaziun per las sura indicadas emissiuns scolasticas.

Donat Cadruvi, igl um de professiun en fatgs de dretg, poet e scribent en temps de libertad, ha priu per motto de si'emissiun il suandont verset: De derschaders e dertgiras — De malfatgs e pitgiras! Sper empau teoria vegn cunzun l'instrucziun practica, cun agid d'entelgeivels exempels, a dar al scolars e scolaras prezius muossavias, ch'impedeschan forsa tscheu e leu consequenzas naschidas magari da pintgas ortgadads momentanas. En certs muments san ins vegnir trubistgaus, savens per spir beinvulientscha, suttascriber zatgei, u agir en moda mai vulida ed intenzionada. Ils plaids de *Donat Cadruvi* ein en quei risguard de gronda muntada.

Sur la *Baselgia de Mistail* el contuorn d'Alvaschein e Casti, plaيدا *Franz Capeder*. Gia il maletg alla p. 5 dat investa alla bellezza artistica de quest monument dil temps miez. Caracteristica speciala dattan las treis absidas, che prolungheschan la nav e la structura interna. Sco gia en edifecis sacral e profans dils Romans, daventan era cheu las absidas bein construidas e veseivlas, era dadoviars. Cun interess lein nus tedla las expectoraziuns

sur quei singular e venerabel monument sacral enamiez nossa muntogna grischuna.

In tema historic de vaglia han pegliau a mauns dus giuvens scolasts e students universitaris, *Risch e Giaronas Cadonau*. Lur oriundadad ha intimau els d'intercurir: *ILS 4 castials de Vuorz*, perdetgas de temps vargai.

Muort la posiziun fantastica d'in de quels, dil *Casti dil Munt s. Gieri*, extendius e cun baselgia, ein tschels treis strusch enconuschents al grond public. Tonpli beneventein nus ch'era quels relicts zuppai agl egl cumin, vegnan regurda. Igl ei fetg instructiv de saver perseguitar lur connex cun auters castials dil contuorn, cun possessurs en complicadas allanzas etc. Ils documents referents ein beinduras scarts. In de quels castials para d'esser sfundraus sempinternamein el stgir dil temps vargau. E tuttina, el ei vegnius eregius, staus habitaus, giu funcziuns centenaras. Quei fatg vegn a cudizzar giuvens historigrafs! — Tonpli croda en egl, en comparsa ed en documentaziun, il *Casti dil Munt s. Gieri*! —

Per duas clischas della Baselgia de Mistail engraziein nus alla redacziun della *Terra Grischuna* a Turitg e Basilea. Las fotografias dil Casti dil Munt s. Gieri derivan da *Giaronas Cadonau* e dal *redactors*. Il maletg de cuviarta en colurs ha il fotograf *Jules Geiger* a Flem, Casa d'uual, surschau alla redacziun.

De derschaders e dertgiras — de malfatgs e de pitgiras

da dr. iur. Donat Cadruvi, Glion

Quei tetel ei generals e pli dramatics che sia finamira. En sesez setracta ei d'ademplir dus pensums d'instrucziun: Igl ei ina part della instrucziun burgheisa, ferton che l'autra part pertucca l'instrucziun practica de viver.

Primo

Igl ei necessari d'explicar alla scola la posiziun e las funcziuns dellas dertgiras en nies stadi, cunzun els Cumins, els Districts, el Cantun ed ella Confederaziun. Las dertgiras sezuppan plitost davos ils mirs e las portas grossas de lur salas. La publicitad sa pauc de lur lavur, nun ch'ins seigi participaus sez d'ina procedura ni l'autra. Nossa pressa relata mo sapocu de quei che vegn tractau e decidu. Ils process de sensaziun ein scars (per cletg e ventira) e fussen era buca fetg instructivs. Aschia ha ei num far attents ils affons e scolars sin l'existenza (necessaria) dellas dertgiras, sin ils pensums e las obligaziuns dils derschaders ed era sin lur responsabladad. En detagls munta quei:

- Co vegnan las dertgiras elegidas els Cumins, els Districts, el Cantun ed ella Confederaziun? (Impurtont eis ei de saver che quei daventa entras il pievel ni ses representants el parlament.)
- Tgei competenzas han las dertgiras circuintalas ch'ei en principi dertgiras penals (il president, la commissiun e la dertgira cumpleina)?
- Tgei competenzas han las dertgiras distric-tualas ch'ei dertgiras civilas (il president, la commissiun e la dertgira cumpleina)? En quei connex compara era la persuna dil mediatuor.
- Tgei competenzas han las dertgiras dil Cantun: Dertgira cantonala cun sias differents partiziuns; Dertgira administrativa (recuors de taglia, de baghegiar etc.) e la Regenza che ha salvau entginas, schegia paucas funcziuns sco dertgira?
- Tgei competenzas han las dertgiras della Confederaziun: Dertgira federala a Losan-

na cumpriu la Dertgira d'assicuranzas a Lucerna, plinavon las dertgiras militaras? Igl ei impurtont de zavrare las categorias tenor la materia:

- Dretg penal: Truar ils malfatschents. Il stadi ha il dretg ed il basegn de combatter ils malfatgs per proteger sesez ed ils carstgauns. Declarar il senn dil castig.
- Dretg civil: Quei ei oravontut las relaziuns denter ils singuls carstgauns cun lur interess materials e finanzials, contracts de tuttas specias, las persunas giuridicas (societads, uniuns, corporaziuns).
- Dretg administrativ: Taglias, damondas de baghegiar, assicuranza sociala, expropriaziuns etc.

Secundo

D'aschi gronda impurtonza sco quella instrucziun davart l'organisaziun dil stadi, quei che pertucca sias dertgiras, ei *il capir* il senn de quei uorden e de sias finamiras:

- Tgei munta quei: dretg? (Directiva, direcciun, ir per vias gradas, giustia)
- Tgei munta quei: uorden? (Interess dil singul de saver viver ruasseivlamein; il duer de mintgin de respectar ils dretgs digl auter; ina cuminonza dat ei mo sch'ei regia uorden era el senn legal.)
- Tgei consequenzas ha in far ni tralaschar encunter quei dretg e quei uorden? (Consequenzas penals e finanzialas = civilas.)
- Sur dil far contracts (attenziun e ponderaziun avon che far ni suttascriber il contract en vesta de tuttas consequenzas; ils contracts ein ligionts = pacta sunt servanda, quei munta ch'ins hagi de tener ils contracts).

Sin fundament de quei dispositiv duess ei esser pusseivel de declarar als scolars senza squetsch «academic» igl essenzial davart las realitads, igl uorden, las funcziuns dil dretg en nossa tiara, mo era davart las funcziuns de quels che han d'applicar il dretg sco derschaders.

La baselgia da Mistail, sia istorgia ed impurtanza scu monumaint artistic

Da Franz Capeder, Salouf

Noss Grischun è cunaschaint per en flatg tera tgi dispona d'en vast scazi da belezas dalla nateira e tgi conserva an sies ravogl en respectabel domber da monumaints istorics or da tschentaners passos. Gl'è chegl fatgs tgi dattan paretga dalla cultura viglia e tgi fon attent, tgi er noss pardavants vegian gia tgapientscha e sentimaint pigl bel, pigl art. Chels monumaints artistics èn pedras preziosas tranter igls bietgs moderns da noss taimp, er sch'els paradeschan chi e lò angal scu modestas violas sper la seiv.

Numerous lis an Svizra èn proprietaris da tals objects sen sies tarragn. Sen sulom rumantsch on igls perscrutaders digl art occasiung da sa farmar davant divers da chels monumaints. Dus da chels tgi stattan an stretg connex èn las venerablas baselgias da Müstair e chella da Mistail.

Mistail, chel liet isulo, tschanto sen amurevla terrassetta sur igl profund letg dall'Alvra, tranter Casti ed Alvaschagn, tschinclo aint da stgeir gôt e spess ttagliom e da dus otas paplas, tgi sa preschaintan scu guardias da l'antiera curt, è cunaschaint agls istorichers e perscrutaders digl art da gliusch anturn. Sia istorgia, sia valeta scu paretga antiquara e dalla pitura artistica d'en taimp dadei stulia, è agls esters forsa pi cunaschainta tgi a nous tgi avdagn quasi an sia sumbreiva. —

L'istorgia

Ainten l'istorgia figureschan la baselgia da Mistail, tgi appartigniva uriund tar ena clostra da mongias, sot dus noms. Igl nom vigl «impedinis» ni «wapitines sancte Petre», dareiva digl lungatg roman «pitino» tgi vot deir casti ni fortezza. Chella etymologia stat er an connex cuagl nom uriund da Casti/Tiefencastel, tgi niva digl taimp carolign numno «Castellum Impetinis».

Casti era da lez taimp en centrum d'administrasiun ministeriala per Alvra e Surses. Igl

nom «Mistail» è paraint cuagl nom Mustér ni Müstair, an lategn «Monasterium» tgi vot deir clostra. Remarcablamaintg cumpara igl nom Mistail pir ainten documaints tgi dateschan dalla fegn digl 13avel tschentaner, damaias d'en taimp noua tgi la clostra era gio slieida se. Igl pi vigl documaint tgi resda da Mistail è ena brev digl imperatour Heinrich I. digl onn 926, tras la cala el regalescha Mistail agl uestg Waldo. Nonobstant a chel documaint egl nia constato tgi baselgia e clostra da Mistail eran nidas errigeidas digl taimp da Carla igl Grond, digl taimp tgi chel profilo imperatour ò stgaffia igl impussant reginavel occidental, damaias ainten la sagonda mesadad digl 8avel secul. Mussamaints per chella tesa èn igl Patrocini da son Peder ed an particular la structura digl bietg sez. Istoriografs mossan se la fundaziun dalla baselgia e dalla clostra Mistail cun oters documaints. Egn da chels è ena proclamaziun digl uestg Victor III. digl onn 823, ainten la cala el menziunescha dus clostras da mongias ed egna da chellas seia Mistail, l'otra la venerabla clostra da Tgazes. Tgi gl'era a Mistail ena clostra da mongias sa resultescha er or digl codesch da fraternisaziun da son Giagl, noua tg'igl convent Mistail vign numno scu «sorores in wapitines.»

Fitg probabel era igl convent ena filiala dalla clostra da Tgazes. Igl uestg da Coira pudeva disponer sur da Mistail.

Da chel dretg on fatg adiver igls uestgs Wido, Konrad I. ed igl II. ainten l'amprema mesadad digl 12avel secul. Chegl è sto pigl convent a Mistail en taimp da sgarschour ed anguneia. Pievels vandals vevan sblundragea la clostra e potentats regents sprivo ella d'ena gronda part da sies bagn. Las relaziuns d'existenza digl convent n'eran betg ple sufficiaintas. Er igl lia isulo para da veir caschuno difficultads, damaniera tgi igl uestg Adelgott ò — cun consentimaint digl papa Eugen III. igl onn 1154 — sliia se la clostra e surdo igls bagn clau-

strals e la baselgia da son Peder agl convent premonstratenser da son Leza a Coira.

Oz è Mistail ena fracziun digl cumegn Alvaschagn. Gl'è betg per franc eruibel da tge taimp tgi Mistail è davanto possess digl cumegn Alvaschagn, ins supona anturn la mesadad digl 15avel secul. Tenor en documaint da 1597 egl constatabel tg'igls guias da Mistail ed igl cumegn Alvaschagn èn cumpatents da dar a fit igls bagn a Mistail. Siva dall'erecziun dalla baselgia parochiala ad Alvaschagn, igl 1663, è igl sontgissim nia piglia davent da Mistail e mess ainten la baselgia ad Alvaschagn. Igl madem onn ò igl uestg da Coira relaschea en'ordinaziun riguard igl batesteri ainten la nova baselgia ad Alvaschagn. Uriund veva la baselgia da Mistail igl dretg da battager. Chel dretg era da taimp vigl reservo alla baselgia da vallada (Talkirche). Era Mistail la mamma-baselgia per Sur- e Sotses? Igls istoriografs na son betg rasponder a chella dumonda cun franchezza. Per Surses vign ella per part negada, per Sotses vign ella raspundeida positiv. An tot cass era Mistail igl centrum clerical per Sur- e Sotses. Anfignen igl 17avel tschentaner niva celebrazion a Mistail igl anniversari per igls erox dalla Tgalavagna.

Tar l'istorgia dalla baselgia da Mistail totga er l'istorgia d'en custevel scazi, d'en vigl Missale, tg'è deplorablaintg ia a perder. Igl istoriograf Mohr ó anc gia an mang chel codesch. El dascreiva chel scu en codesch gross cun cuvertas da lenn, surtratgas cun pel ed igls otg cantungs an mesch. Chel codesch era scretg a mang e datava digl 10avel secul. Angal las clostras da son Giagl e Nossadonna d'gôt possedan ovras da tala vigliadetna. Chest codesch cumpigliava en Antifonari da 28 figls betg liias ed en Missale da 51 figls. Igl Missale menziunava son Leza e son Fluregn scu patrungs dalla diocesa da Coira. Agiunto agl codesch era anc en calender da 17 figls cun remarcas d'anniversaris da 1410 — 1512. Puspe en'otra agiunta menziunava las antradas dalla baselgia. An tot cumpigliava igl codesch 121 figls. — Anc igl onn 1864 era igl codesch deponia ainten igl archiv baselgia d'Alvaschagn. Pi tard ò l'administraziun episcopala cumpro chell'ovra per betg la lascher eir ve

La baselgia da son Peder a Mistail cun las treis absidas, erigida ainten igl 9avel tschentaner è egn digls pi custevels monumaints artistics sen tarragn grischun. Characteristic per chella baselgia è tg'ella n'è betg sparteida an chor e nav, ella furma en salv ve digl cal gl'è agiunto las treis absidas.

an possess ester. Deplorablaintg ò en mang malfidevel sa patruno da chella pardetga viglia e do ella an oters mangs. Ena retschertga ò resulto, tgi chel codesch è sto vandia per ena gronda somma via Losanna-Londra, per finalmaintg rivar an America, noua tg'el n'è betg ple da cattar. — Scu chesta custevladad èn anc bleras otras svaneidas ord nossa patria. —

Ve dalla parè cunter nord dalla baselgia da Mistail è nida noanavant tar la restauraziun la fresca da son Christophorus. Ella ò en'otezza da 5 m.

La restauraziun

La baselgia da son Peder a Mistail è en singular exaimpel an Rezia d'ena parteida da baselgias carolingas cun las treis apsidas.

La baselgia consista or d'en salv an furma da sala cun treis apsidas, dallas calas chella da mez dominescha. La nav è largia e betg divideida e cuverta cun en plafung da lènn, construia ainten igl 17avel tschentaner. Chel è puso sen ena construcziun auxiliara e pandia cun catter ancras. La gleisch parschenda tras fanestras lungas stretgas, tschantadas ot ainten igl meir. Las apsidas èn quasi radondas e tanschan burmantg se tigl plafung. Mintgigna cuntigna en altar e vign illuminada d'ena fanestra. Tar l'apsida da mez èn visibels igls maletgs vigls. Els represchaintan la majestad divina c.v.d. Dia bab ainten la mandorla, circumdo da catter anghels sribents ed igls symbols digls evangelists, sot chegl igls 12 apostels,

l'adoraziun digls rètgs, e son Gieri scu cavalier e vantscheider digl drac. Tenor Poeschel datteschan chels maletgs anturn igl onn 1397.

Igl exterior dalla baselgia mossa ena composiziun simpla, ma bela. Igl tetg dalla nav è da schendlas. Las apsidas on tetg da plattas. Da vart cunter mezde è igl simpel clutger, tg'è pero nia agiunto pir pi tard alla baselgia. La culminaziun da chel ò furma da pyramida ed è er cuvert cun plattas. Mademamaintg èn tgombretta e carner nias construias pi tard tgi la baselgia.

Igl monumaint istoric a Mistail è sto deialung isulo e bunamaintg amblido. Durant chel taimp è igl tetg dalla baselgia ia da mal an mender ed igl bietg pitiva donn. Gl'era prievel tg'el seia surdo alla decadenza. — An connex cun l'erecziun da bietgs militarics ainten la proxima vischinanza dalla baselgia egl nia noanavant ena cattada nonspitgeida. Ca. 2m sot tera egl nia scuvert en furn cun arviout bel ed intact. Chel è sto igl alarm per l'introducziun dalla renovaziun digl vigl sanctuari. Las autoritads digl conturn on piglia l'iniziativa per la restauraziun dalla baselgia da Mistail. L'iniziativa ò gia en grond echo ainten l'antiera Svizra ed è neida sustigneida moral- e materialmaintg digl Cantung e dalla Confederaziun.

Tge duess neir restauro?

Igls perscrutaders digl art on constato treis epocas da biagier:

1. elements or digl taimp caroling (apsidas etc.)
 2. elements or digl 14avel tschentaner e 3. tals or digl 17avel secul. (altars e canzla).
- Deplorablamaintg n'egl betg pussebel da reconstrueir la baselgia an las maseiras uriund' autenticas. La baselgia uriunda era ca. 1 m pi ota tgi chegl tg'ella è ossa ed igl palantschia 30—50 cm pi a bass. Gl'è sto ena sorpresa cura tg'igls restauratours on catto ainten igl meir cunter mesa notg 2 fanestras tgi èn an simetria cun chellas dalla vart cunter mezde. Chellas na vignan betg davertas, essend tgi sen la parè davains egl nia catto frescas tgi n'ans sminava betg.

Gio da dei era l'umiditad penetrada ainten las miraglias e per sierar chellas egl sto basigns da tgavar foss profonds anturn igl antier

Ainten l'absida da mez on las frescas sa mantignia. Prubabel dateschan chellas digl 14 avel tschentaner. Ellas mossan igl son Bab vistgia cun la mandorla, circumdo da catter anghels tgi screivan ed igls symbols digls evangelists.

bietg, per uscheia ratrer l'umiditad. Cun chegls tgavamaints ans vottigl anc cuntanscher en sagond scopo, numnadamaintg da sclareir l'istorgia dalla baselgia, la cala è mengia pac cunaschainta. E la speranza n'è betg stada invana. Igl complex da bietgs a Mistail consistiva or da catter parts principalas tgi eran: La baselgia, e tatgea ve da chella vers nord la clostra, vers mezde localitads per hosps, — lò egl nia scuvert en zont bel meir scu el è darar da catter ainten las cuntradas muntagnardas, — e vers nordwest igls bietgs d'economia. Ainten baselgia egl nia scuvert en grond andomber da fossas. Igls s-chelets èn nias misiros e sessour surdos agls scienziats per scrutar anavant. Per part èn chellas fossas pi viglias tgi la baselgia, essend tg'ellas èn sot igl meir baselgia aint. Las extgavaziuns on veiramaintg purto bler zuppo alla gleisch. Uscheia egl nia catto da vart sanestra an baselgia en flatg quader, ainten igl cal g'era nignas fossas. Igls scienziats chintan per franc tgi co seia sto l'uriun da baselgia.

Gist schi interessanta scu chella scuverta è stada la cattada d'ena sagonda baselgia, tgi sa cattava an direcziun cunter mezde dalla baselgia odierna e tgi era angal pac pi pitschna tgi chella. Er chel local da cult era nia errigia ainten igl taimp carolign. Chella baselgia veva angal en'apsida davains an furma da mesa gligna, dafora an furma da dretganhel. Similas furmas mossa la baselgia da sontga Regula a Coira ed egna a Jenins.

Uscheia èn mussos or a Mistail dus locals da cult or digl taimp carolign. La baselgia existenta cun las treis apsidas ed igls fundamaints d'ena baselgia cun angal en'apsida an furma soura dascretga.

I para absurd tgi seian stadas dus baselgias sen schi pitschen spazi sulom. Ma talas coesistenza èn neidas cattadas er tar otras clostras, uscheia

a Müstair, St. Maurice, son Giagl ed anc utro. Igls bietgs dalla clostra sa cattavan da vart cunter nord dalla baselgia. Igls fundamaints èn nias cattos e mademamaintg egl nia scuvert ena miraglia d'80 m lunghezza, la cala tschinclava aint igl antier areal.

Da speciala muntada è la scuverta digls fundamaints e dallas miraglias d'en bietg pi ambelia. El era partia an catter salvs ed igls meirs eran decoros cun frescas. Igl restoratour ò classificatga chellas per talas digl taimp carolign. Prubabel sarviva chest bietg per ratschever hosps pi nobels e chegl clericals e seculars. Dasper la steiva bagnornada era en grond furnel, noua tgi nivan preparadas las delciousas tratgas pigls hosps. Gl'è da sponer tgi las mongias da Mistail vegian gia savens visita, sa catta chel liet gio agl our dalla veia Tusang—Schin—pass da Set. Igl pass da Set era gio da chel taimp fitg frequent.

La restauraziun dalla baselgia da Mistail è neida promoveida tot chegl tg'è sto pussebel. Uscheia è la luiadeira dafora fittada. La restauraziun digl intern dalla baselgia, an particular dallas numerosas frescas pratenda en pi lung taimp. Causa digl mantgamaint d'en scoldamaint an baselgia so igl restoratour luvrar angal la stad lò. Ultra da chegl cuntignan igls meirs anc umiditad, e chella sto svaneir avant tgi saveir continuar la lavour.

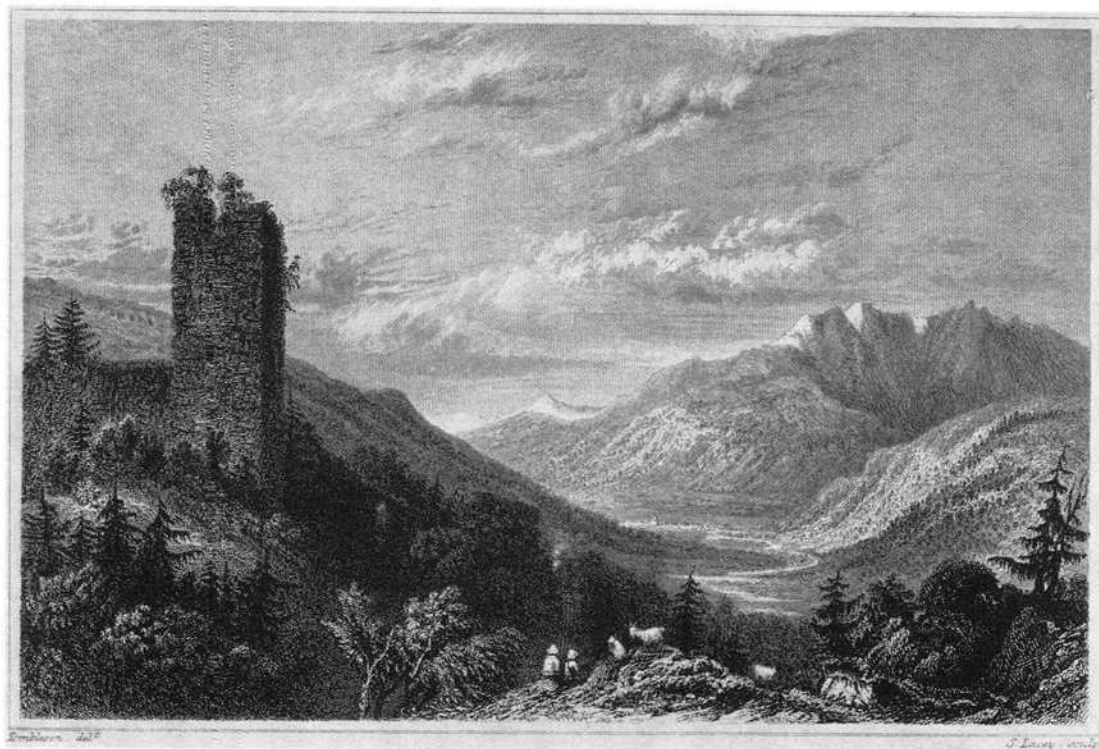
A Mistail vign preservo en grond e custevel scazi, ena pedra preziosa, tgi dat paretga digls taimps passos e tg'ans pussebilitescha ena igleida ainten l'istorgia viglia.

Mistail na duess betg daventar en museum, ni ena attracziun turistica, na las portas dalla baselgia da son Peder duessan puspe neir avertas a mintgign, senacheigl tgi chel liet isulo e betg anc profano digl «ramadam» davainta e resta ena oasa da chietezza, en flatg da meditaziun.

Ils 4 castials de Vuorz

Perdetgas de temps vargai

da Risch e Giaronas Cadonau, Vuorz

Gravura. Tuor principala de Munt s. Gieri. El funs il Rein che passa tras la val enviers Glion. Dretg la Cadeina dil Signina.

Questa emissiun tracta ina epoca historica ch'ha relaschau a nus tochen sil gi ded oz sias perdetgas: Ils castials ord il temps medieval, ord il temps feudal. Ei setracta tuttavia buca mo d'istoria locala sche nus persequitein il svilup dils 4 castials de Vuorz. Oravontut il casti dil Munt s. Gieri arva a nus ils cunfins tochen egl exteriur. Sper la historia sefatschenta l'emissiun cun la veta el temps feudal e cun las differentas construcziuns dils castials. Ord quei motiv han buca tut ils detagls historics saviu vegnir risguardai. Denton vein nus gia de bial'entschatta priu en vesta de buca schar daventar l'emissiun memia scientifica. Autruisa la resumaziun de quest cudischet: Cheu dei mo la historia vegnir a plaid e quei en fuorma

cronologica. Sper la resumaziun historica duein las fotografias e skizzas porscher al scolast in agid per dar als scolars ina cuorta introducziun avon l'emissiun.

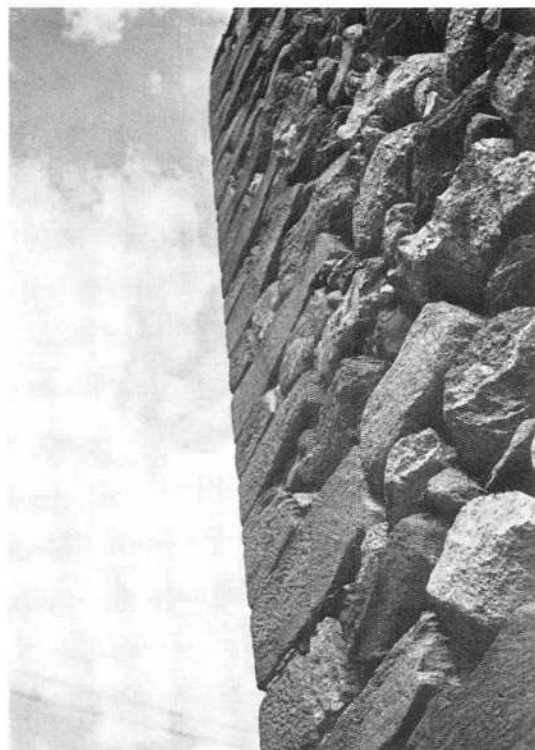
1. Il casti de Munt s. Gieri (Jörgenburg)

Ils pli vegls fastitgs della collina de Munt s. Gieri tonschan anavos tochen ca. el 16avel tschentaner avon Cristus. Excavaziuns han purtau alla glisch cheramica ord differentas epocas, numnadamein ord il temps de bronz sco era ord il temps de fier. Ord il temps dils Romans han ins, silmeins tochen ussa, anflau neginas restonzas a Munt s. Gieri.

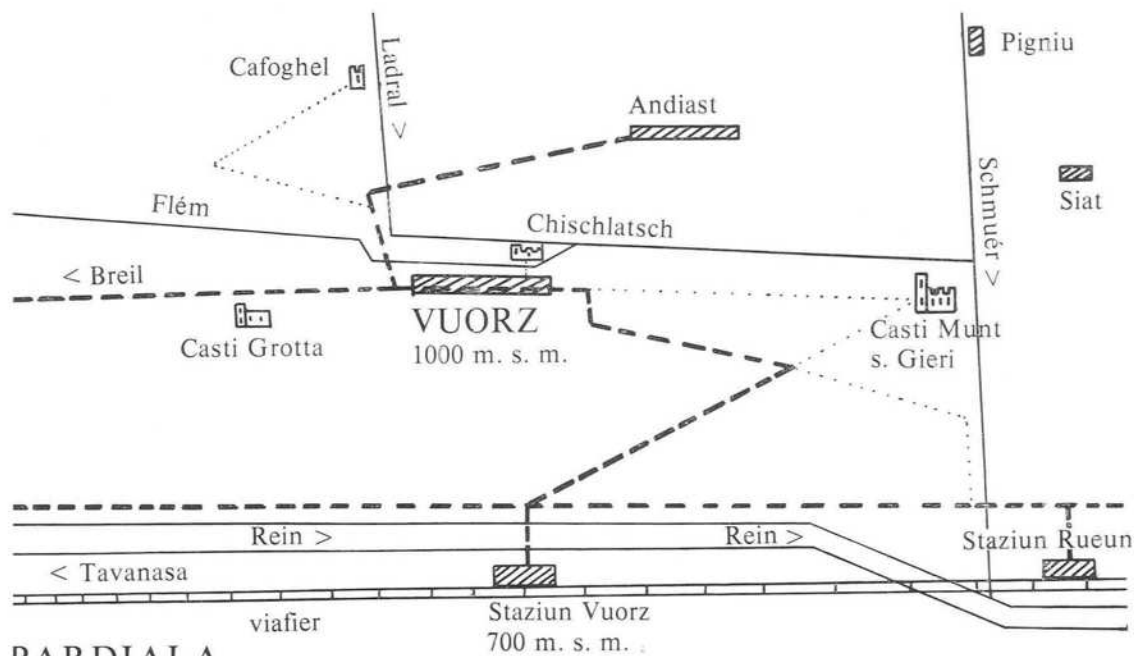
L'emprema menziun documentada dil Munt s. Gieri sesanfla el testament digl uestg Tello

Mir schetg de crappa grossa senza surtagliada.

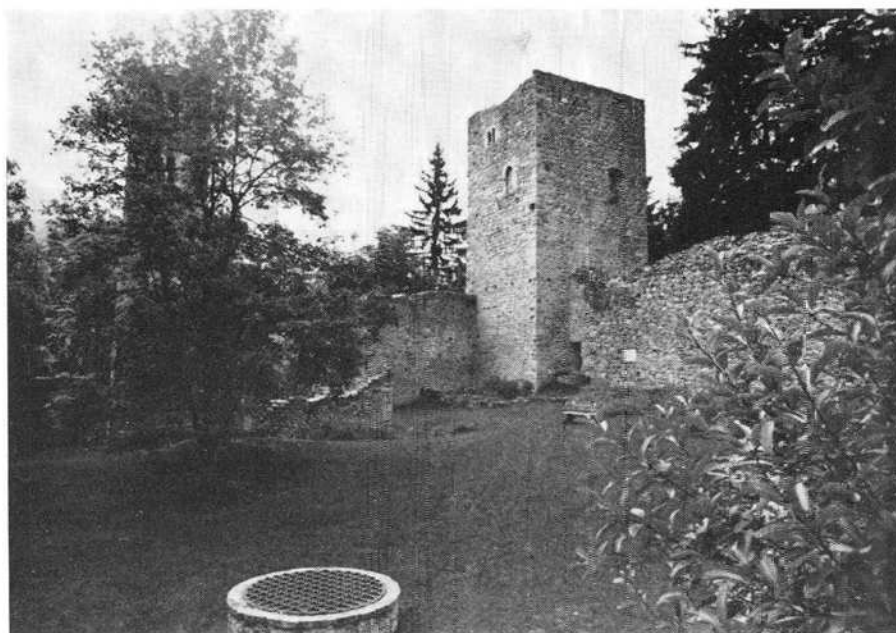
Mir bein daus. Mugrinada construida e plumitada.

PARDIALA
SURSAISSA

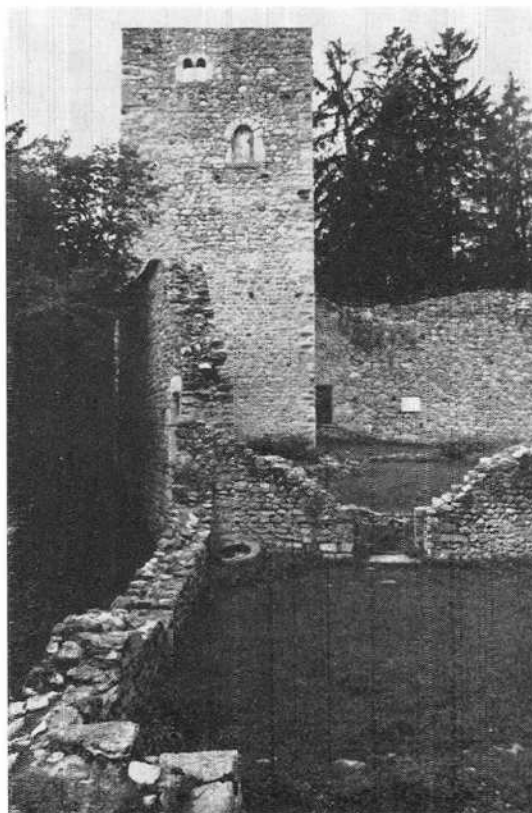
Situaziun geografica dellas quater tuors sin intschess de Vuorz.

Tuor principala de cantun cun miraglia dallas varts. Vesta neu dalla cuort gronda. Davontier la cistiarna.

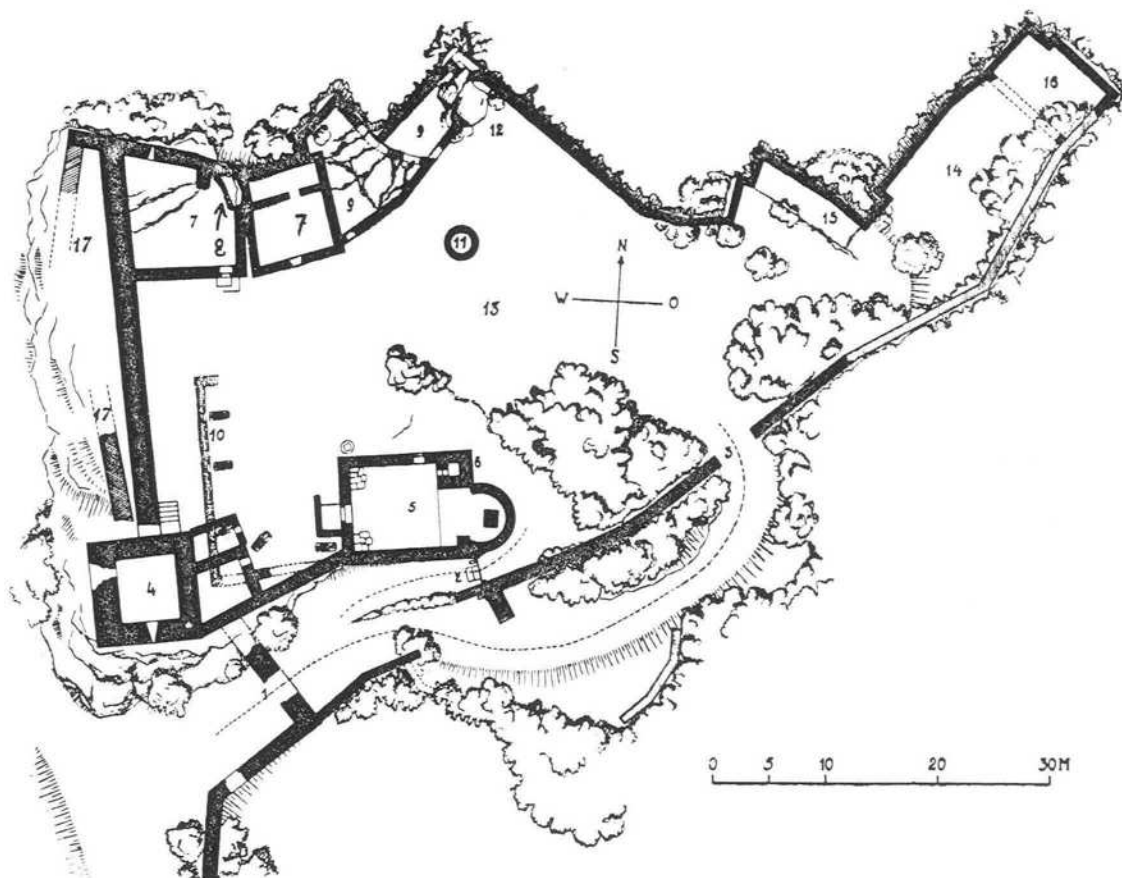

765. Erwin Poeschel interpretescha il passus «agrum super castellum...» en connex cul Munt s. Gieri sco «altes Kirchenkastell». Suentier la mort de Tello van ils possess menziunai el testament vi alla claustra de Mustér, restan denton sut la suveranità (Oberherrschaft) dils Francs. Ord quei motiv vegn il Munt s. Gieri era menziunau 831 en in urbar imperial dils Francs (fränkisches Reichsurbar). Quellaga anflein nus sin la collina ina «ecclesia S. Georgii in Castello», pia ina baselgia dil s. Gieri el casti. Quella baselgia duei pli tard, cura ch'il casti feudal ei vegnius baghegiaus, haver dau il num a lez.

Pér alla fin digl 11avel tschentaner enderschin nus puspei enzatgei de Munt s. Gieri. Lu sesanfla la collina en possess digl uestgiu de Cuera. De quei temps era igl uestg de Cuera buca mo il pli reh possessur en Rezia, mobein era politicamein siu regent. Siu possess era partgius en schinumnai ministeriums. La vischnaunca de Vuorz ed il Munt s. Gieri appartenevan tenor il «Einkünfte-Rodel» digl uestgiu de Cuera tier il ministerium Tuverasca. En quei ministerium possedeua igl uestg denter auter il suandont: «Et de Vurzes. Habet ecclesiam S. Georgii in Castello». Leutier sudevan aunc praus, sco era in mulin.

La Tuor principala de schurmetg e refugi cun sia miraglia contingent.

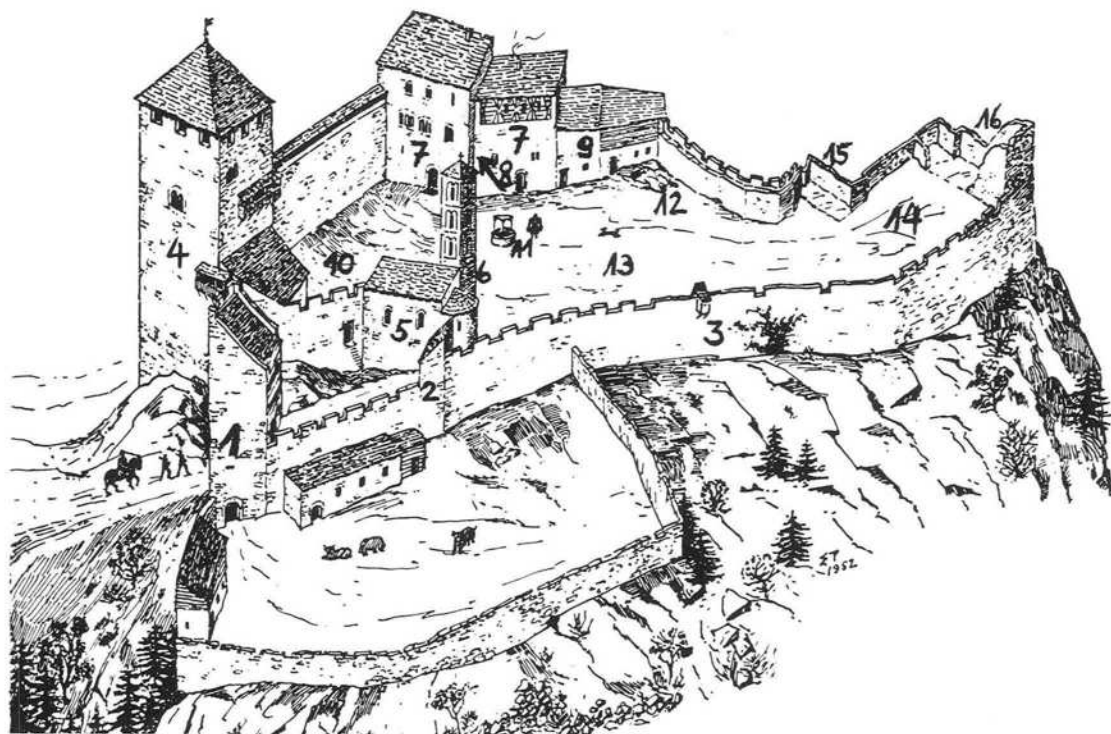

Plans dils baghetgs e localitads de *Munt s. Gieri* suenter las excavaziuns de 1931/32, tenor *E. Probst/ Castelmur*: 1 Emprima porta, 2 Secunda porta, 3 Porta presumtiva, 4 Tuor principala, 5 Caplutta, pli baul baselgia de vallada (carolingia), 6 Clutger-baselgia, 7 Habitaziuns dils cavaliers, 8 Sortida secreta en cass de prighel, 9 Annexas, 10 fetg veglia miraglia de cuort-baselgia (9. tschentaner), 11 Cistiarna, 12 Tabla commemorativa *Anton Cadonau*, 13 Cuort gronda della tuor, 14 Cuort pintga, 15/16 Anteriur edifeci, 17 Mirs d'ina perioda edificiala anteriura.

Denter igl 11 e 14avel tschentaner lain ils documents historics sur dil Munt s. Gieri nus deplorablamein a mesa via. E gest quella perioda fuss zun interessanta de saver analisar. Vein nus saviu contemplar a Munt S. Gieri alla fin digl 11avel tschentaner ina «ecclesia S. Georgii in Castello», sche se presenta a nus entuorn 1300 in pompus casti feudal, dil qual nus enconuschessen bugen siu construir. Quella damonda sto denton restar aviarta.

Gl'emprem enconuschent possessur dil casti ei la famiglia Friberg che possedeva entuorn 1300 era il casti de Friberg a Siat. Igl'emprem menziunau della famiglia ei Fridericus de Friberg.

1255 eis el participaus alla battaglia sper Domat encunter igl uestg de Cuera. Della vart dils inimitgs digl uestg anflein nus aunc signurs de Razén, de Belmont, de Rialt, de Locarno e.a.v. Pli tard seligian ils de Friberg probabel culs signurs de Vaz. Beingleiti vegnan ils de Friberg cumpigliai en las dispetas dils de Vaz cun l'ulteriura signuria en Rezia. Ils conts de Werdenberg/Sargans, de Belmont, de Montalt, de Sax-Mesauc, quels de Razén sco era igl uestg de Cuera ed igl avat de Mustér formeschan 1333 ina coaliziun encunter ils de Friberg e Vaz. Vessen ils de Friberg e Vaz giu da piarder la lutga, fussen ils de Razén, che levau gl'em-

Reconstrucziun dil Casti de Munt s. Gieri tenor Probst/Castelmur.

prem buca separticipar alla coaliziun, daven-tai possessurs dils castials de Munt s. Gieri e Friberg.

Denton ei in eveniment suandaus l'auter. Cun Donat de Vaz ei entuorn 1337/38 quella schlatteina mort'ora. Ussa sesanfla Rainher (u Rainger) de Friberg persuls visavi alla gronda coaliziun. El anfla agid tiels ducas d'Austria. Rainher venda ils dus castials als Austriacs e pren si els per tscheins. Cuort suenter, 1342, (tenor Castelmur) miera denton Rainher de Friberg. Ussa lain ils Austriacs vi per tscheins ils dus castials al cont Rudolf de Werdenberg/Sargans ed a sia dunna Ursula de Vaz. Mo cheu serebaultzan ils de Razén e lur gidonters encunter ils de Sargans. Ei vegn tier in combat en Tumliasca. Rudolf de Werdenberg croda, mo sia glied gudogna e fan Heinrich de Razén e Johann de Rietberg perschuniers. Da l'autra vart vegn Hartmann de Werdenberg pigliaus. 1343 vegn fatg pasch; ils perschuniers schai libers ed ils castials vegnan en mauns dils signurs de Razén. Dapi lu tar-mettan ils de Razén lur survegiladers si Munt

s. Gieri, ils quals funcziuneschan era sco derschaders per Vuorz, Andiastr e bein era per las ulteriuras vischnauncas vischinontas.

1378 engrondeschan ils de Razén il signuradi de Munt s. Gieri entras cumpra (summa 1000 fl.) dil signuradi de Montalt (denter auter: ils castials de Schlans e Chischlatsch sper Vuorz). Vendiders ein stai: Elsbeth de Montalt e siu um Ulrich de Haldenstein. Ussa cumpeglia il signuradi de Munt s. Gieri las vischnauncas de Vuorz, Rueun, Andiastr, Siat, Schlans e Pigniu. Quellas vischnauncas formeschan cuort suenter, cura ch'ils de Razén cloman per far dertgira era derschaders ord las vischnauncas, la schinumnada vischnaunca giudiziala (Gerichtsgemeinde) de Vuorz. En in document de 1430 anflein nus: «Duff Galbiert, Richter zu Waltersperg, miner gnädigen herrschaft von Retzüns, und die Geschwornen gemainiglich...». Aunc pli tard (entuorn 1500) sere-sulta ord quellas vischnauncas, ensemen cun Sursaisa e Lags, la dertgira aulta de Vuorz (Hochgericht Waltersburg).

1424 damenta il signuradi de Munt s. Gieri

Tuor-baselgia e buccadas de mirs. Dretg restonzas de miraglia dil casti.

Tuor-baselgia vesida neu dals appartements dils cavaliers

commemember della Ligia Grischa. El document della ligia vegn Vuorz denton aunc buca numnaus, mo en la brev de 1455 (il document della ligia denter la Ligia Grischa e parts della Ligia della Casa de Diu 1440) representa la vischnaunca gia il signuradi. Era 1471 suttascriba in mistral de Vuorz en num della dertgira e della vischnaunca la brev denter la Ligia Grischa e la Ligia dellas diesch dertgiras (tenor Muoth).

1458 miera la famiglia ora cun Gieri de Razén. Demai ch'ins veva muort si'aulta vegliadetgna giu spitgau sia mort, ha la dispeta per si'ierta entschiet gia in onn avon. Gieri veva relaschau ina suletta feglía, Anna, ch'era maridada cun il cont Gieri de Werdenberg/Sargans ad Ortenstein. Denton haveva el aunc duas soras, dellas qualas ina surviva el. Igl ei Ursula, vieua dil cont de Zollern, ch'ei ussa puspei maridada e porta il num Hohenberg. Sin via giudiziala ed entras intermediaziun digl avat de Mustér gudogna siu feagl Josias Niklaus de Zollern il signuradi dil Munt s. Gieri. Siu stil de viver prentenda denton grondas summas. Baul venda e baul cumpra el puspei anavos ses territoris, lu lai el puspei vi per tscheins e.a.v. En la populaziun crescha il malruaus ed ei dat mintgaton dispetas. Era ils de Vuorz serebaulzan. Perquei venda Josias Niklaus de Zollern 1472 il signu-

radi agl uestg Ortlieb de Brandis. Suent'er cuort temps eis el denton puspei possessur dil signuradi de Munt s. Gieri e venda quellaga el agl avat Johannes de Schöneck de Mustér (summa 1800 guldas). 1539 fa la claustra de Mustér (avat Paulus) in brat cun in Mathias de Rungs de Vuorz. Rungs survegn il casti de Munt s. Gieri cun praus ed uauls che sudevan vitier e ceda persuent'er a Mustér in'acila alla claustra. El sto empermetter de tener en honur la baselgia dil casti.

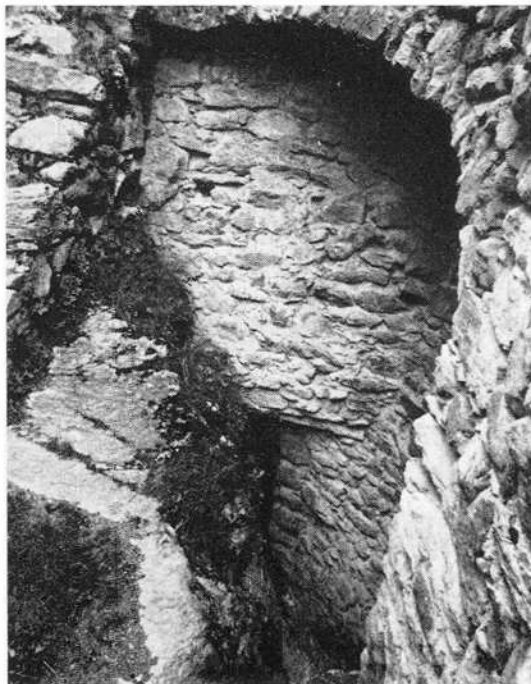
1580 venda de Rungs il casti a L. Gandreya che deigi aunc haver habitau el casti. Ses descendants vendan finalmein 1705 il casti alla vischnaunca de Vuorz, alla quala las ruinas appartegnan aunc oz. Cura ch'igl avat de Mustér ha entras vendita cediut tut ses dretgs (p.ex. giurisdicziun) e possess alla vischnaunca de Vuorz (1734) ha el resalvau sco reminiscenza de maiestusadad vargada il tetel «signur de Munt s. Gieri». Las ruinas della baselgia e dil casti ein vegnidas restauradas 1931/32 cun agid dil fondo Cadonau entras l'uniun svizra de castials (Schweizerischer Burgenverein).

Grossezia dil mir della tuor principal. Ingress basic secundar della tuor.

Portal drizaus enviers las habitaziuns dils cavaliers (Palas). El furs ingress en fuorma d'arvial alla sortida secreta.

Detagl della sortida secreta enviers la val.

Restonzas dil casti de *Chischlatsch* della cantunada enviers sidost.

Las restonzas dil casti de *Chischlatsch*.

2. *Chischlatsch* (Grünenfels)

Igl emprem enconuscent della famiglia ei in C. v. Grünenfels. 1257 sutscriva el in contract de cumpra denter Albrecht de Sax ed igl avat de Faderas. Albertus e Henricus v. Grünenfels che vegnan numnai en connex cun ina dispeta cun la claustra de Mustér (1277—88),

sepresentan 1283 sco perdetgas. Els duein, ensem cun ils signurs de Vaz, ver giu ina controversa cun igl avat. 1290 anflein nus els sco guerriers digl uestg de Cuera. Albert vegn pli tard numnaus treis ga. Alla fin dil 13avel tschentaner contribuescha el in schinumnu «tscheins d'altar» (Altarzins) alla Lumnezia. 1303 e 1321 vegn el numnaus sco ugau dils affons dil cavalier Albertus de Rialt. Aunc el 13avel tschentaner daventan ils de Chischlatsch possessurs dil casti de Schlans e bein era de dretgs sur dil vitg. Albert ei pli probabel morts cuort suenter sia davosa menziun (1321). Sia feglia Margaretha, dunna de Heinrich de Montalt, arta il signuradi de Chischlatsch (Chischlatsch + Schlans). Ella miera denton gia 1325 ed aschia survegn sù um Chischlatsch. Dad uss naven ei il signuradi de Chischlatsch integraus el signuradi de Montalt. 1357 surdat Heinrich de Montalt il signuradi a sù quinau Ulrich Walther de Belmont (cun resalva d'ina renta). 1374 miera Ulrich Walther sco davos Belmont. Ses artavels ein ils conts de Sax-Mesauca ed ils de Montalt.

1378 vendan Elsbeth de Montalt e sù um Ulrich de Haldenstein tut lur dretgs sur dil signuradi de Montalt, ils quals els vevan giu artau de lur cusrin Heinrich de Montalt, per la summa de 1000 fl. ad Ulrich Brun de Razén. Dad uss naven savein nus persequitar il destin de Chischlatsch ensem cun la historia dil signuradi de Munt s. Gieri, pertgei lez era gie da gliez temps en possess dils de Razén. Ord quei motiv eis ei de supponer, ch'els de Razén hagian buca manteniù ditg il casti de Chischlatsch. Probabel eis el ius en decadenza el decuors dil 15avel tschentaner. Il davos datum documentau, nua ch'il casti era aunc habitaus, ei igl onn 1358; pertgei ina pergameina porta la remarca: «geschrieben zu Gruenenvels, in der vesti».

3. *Cafoghel* (Vogelberg)

La historia de Cafoghel ei aunc zuppada e vegn pli probabel era el futur a restar el stgir, pertgei en pergameinas vegn il casti negliu numnaus. Era ina schlatteina Cafoghel ei buc enconuscenta. Pusseivel fuss ch'il casti vess

Vesta de Cafoghel tras cagliom e pegns

appartenu inaga als signurs de Chischlatsch ni forsa plitost aunc a quels dil casti Grotta (Castelmur menziunescha quei fatg), pertgei lezs possedevan en lur uoppen in utschi (corv) sin in cuolm (Dreiberg). Forsa ch'il num Cafoghel deriva da cheu, quei ei denton mo speculaziuns.

Restonzas de cantunada della tuor *Cafoghel*

Crest e contuorn dil casti *Cafoghel*

Vesta exteriura dil casti *Grotta* tschentaus viaden ella preit-crap surpendenta. El funs il plato de Sursaissa ed il Titschal.

(Foto J. Geiger)

4. Casti *Grotta* (Kropfenstein)

Sia construcziun datescha d'entuorn 1200. En ina pergameina de 1228 anflein nus in ministerial de Cuera cun num Ottone de Grouenstein. Che tal seigi staus en possess dil casti *Grotta* san ins buca documentar. Plitost se tracta ei d'in possessur dil casti de Schrouenstein (Schroffenstein) el Tirol ch'era lu en possess feudal de Cuera (churisches Lehen), per tgei 11 onns pli tard (1239) vegn in Otto von Schroffenstein menziunaus en ina pergameina. Aschia ei gl'emprem possessur documentau

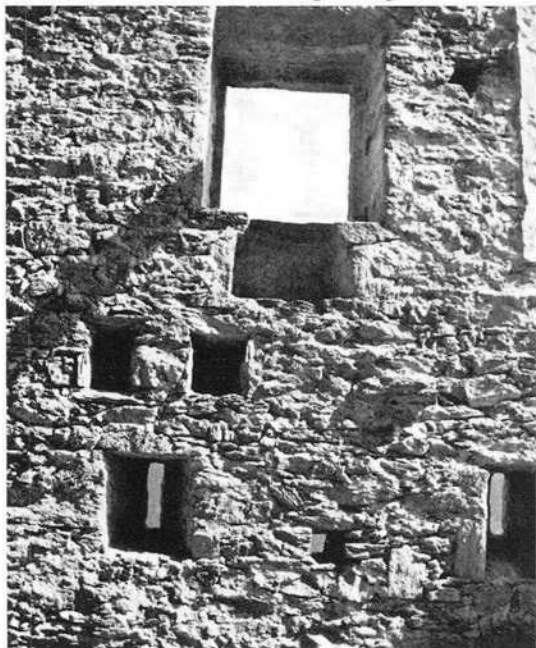
dil casti *Grotta* Jacobus de Scrotenstein. 1328 vegn el mazzaus a Rueun en missiun per la baselgia. El sto probabel esser staus emploiau digl uestg. 1335 entupein nus in Bürklin von Kropfenstein che funcziunescha pliras gadas sco derschader. Ils signurs dil casti *Grotta* duein durent gl'entir 14avel tschentaner esser stai survegiladers dil territori digl uestg de Cuera en la Foppa. Dapi 1396 anflein nus in Albrecht von Kropfenstein sco derschader episcopal a Glion. Siu num vegn allegaus els proxims onns pliras gadas. 1401 vegn era fatg menziun d'in Florin von Kropfenstein.

Ils possess feudals della famiglia de Kropfenstein ein alla fin dil 14avel tschentaner i vi als de Valendau. En quei connex ei denton aunc de menziunar il suandont: 1433 venda Clara v. Kropfenstein entgins beins a Pardiala (contuorn della staziun VR Vuorz) ad in Donat de Kadunau. Il medem onn ed aunc inaga 1437 vegn fatg menziun d'in giuncher Hans v. Kropfenstein cul surnum «Muschieras». Il pli enconuscent de quella schlatteina ei denton Marquart ch'ei staus treis gadas (1438, 1442, 1445) en possess dil pli ault uffeci («Landrichter») della Ligia Grischia. 1473 entupein nus aunc in giuncher Jörg von Kropfenstein che penda siu bul vid ina brev de cumpra. Suent, encunter la fin dil 15avel tschentaner, forsa gest cun giuncher Jörg, sto la schlatteina esser mort'ora ed il casti ius en decadenza.

Bibliografia

Nus havein desistiu sapientivamein de citar scientificamein en questa lavur. Il lectur che vul sefatschentar pli profund cul tema possi consultar la litteratura indicada. Leu vegn el ad anflar levamein ils citats menziunai sura.

Preit-mir restaurada, cun averturas ed orvas de sittar de diversa fuorma e vegliadetgna.

Detagl della construcziun; contrast denter mir e grep natural.

Interiur dil Casti *Grotta* viers l'extrada. Seniester: davart dil grep, dretg: la preit-mir enviers la val. Survart superposts e traversals cun averturas.

Spazi intern dil Casti *Grotta* encunter vest. Seniester: la miraglia viado el vit, dretg il grep. Davontier ina spartida interna veseivla sil pigiamant.

Interiur dil Casti *Grotta*: dretg la miraglia principala tschentada sil calcogn dil grep, seniester la preit-crap.

1. *Fontaunas*

- Material digl archiv de Vuorz, rimnaus per gronda part da Ser MARTIN CAVENG, plevon, Rorschach
- FLORIN, Christian von, Urkundensammlung (Staatsarchiv GR, Chur), Rueun 1702.
- MOHR, Theodor von, Codex Diplomaticus, Bd. 1, Chur 1848—52.
- MOOR, Conradin von, Codex Diplomaticus, Bd. 4, Chur 1863.

2. *Litteratura*

- BURKART, Walo, Jörgenberg bei Waltensburg als urgeschichtliche Siedlung, in: Bündner Monatsblatt, Chur 1948.
- CADONAU, Giaronas, Siedlungsgeschichte ausserhalb des Dorfkerns von Waltensburg/Vuorz (Heimatkundearbeit 1972, Archiv Vuorz).
- CASTELMUR, Anton von, Die Burgen und Schlösser des Kantons Graubünden, 2. Teil: Bündner Oberland und Seitentäler, Basel 1944.
- DURNWALDER, Eugen, Kleines Repertorium der Bündner Geschichte, Chur 1970.
- HISTORISCH-BIOGRAPHISCHES LEXIKON der Schweiz, Bd. 4, Neuenburg 1927, Bd. 7, Neuenburg 1934.
- JUVALT, Wolfgang von, Forschungen über die Feudalzeit im Curischen Raetien, Zürich 1871.
- MUOTH, Giacun Casper, Die Herrschaft St. Jörgenberg im Grauen Bund, in: Bündner Monatsblatt, Chur, 1881.
- PIETH, Friedrich, Bündnergeschichte, Chur 1945.
- PIPER, Otto, Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen, Frankfurt a. M.u.a. 1967.
- POESCHEL, Erwin, Burgenbuch von Graubünden, Chur 1930.
- POESCHEL, Erwin, Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden, Bd. 4, Chur 1937—1948.
- POESCHEL, Erwin, Ausgrabungen auf Jörgenberg, NZZ 22.7., Zürich 1930.